

Evaluation of Reports in Geographical Texts from the Third to Eighth Centuries AH about Makoran

Abdolvadood Sepahi ¹, Abdolah Safarzaie ²

1. Corresponding Author, Assistant Professor of History, Velayat University, Iran. Email: a.sepahi@velayat.ac.ir.

2. Assistant Professor of History, Velayat University, Iran. Email: a.safarzaie@velayat.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	Makoran was a vast territory in southeastern Iran between the third and eighth centuries AH, encompassing a large part of present-day Baluchistan. During the aforementioned centuries, numerous political fluctuations and changes occurred in eastern and southeastern Iran, and numerous governments with diverse borders and political structures came to power. On the other hand, the extent of the states, the definition of the states in more detail, and the determination of the boundaries and boundaries of the states were also areas of disagreement among geographers. Given the extent of the state of Makoran during this period, the changing political structure and borders of the governments, and the lack of direct visits by geographers to Makoran during that period, the question arises as to how the geographical texts from the third to eighth centuries AH described the land of Makoran. Since most geographers from the third to the eighth century AH did not refer directly to Makoran and described this land based on indirect reports, the information provided in these texts indicates that the sources used by the authors were limited and the reports contained in the geographical texts were mostly similar, repetitive, and in some cases inaccurate and wrong. The purpose of this article is to explain the errors and shortcomings in the reports of geographers from the third to the eighth century AH about Makoran. This article is written in a historical manner by describing and analyzing data collected from library sources and using the oldest printed version of geographical texts.
Article History: 11, April, 2025	
In Revised Form: 6, September, 2025	
Accepted: 15, November, 2025	
Published Online: 12, January, 2026	
Keywords: Makoran, geographical texts, 3rd century, 8th century, Sistan and Khorasan.	

Cite this The Author (s): Sepahi, A. Safarzaie, A., (2025-2026). Evaluation of Reports in Geographical Texts from the Third to Eighth Centuries AH about Makoran, Historical Sciences Studies, Vol.17, No 2, Serial No.40 – Autumn & Winter: (171-192)- DOI: [10.22059/jhss.2025.393236.473796](https://doi.org/10.22059/jhss.2025.393236.473796)

Publisher: University of Tehran

https://jhss.ut.ac.ir/article_103512.html?lang=en

1. Introduction

The advent of Islam brought about important changes in its geographical scope. After the conquest of numerous geographical regions, with the removal of borders, it became possible for the people of the various lands conquered by the Muslims to engage in activities and travel in a very wide territory. On the other hand, the lands that had been annexed to the Muslim Arabs in a short time were very vast, diverse, and at the same time unknown to them. Hence, this issue aroused the curiosity of the Muslims to go to the news, reports, and maps that had been prepared in advance for various purposes by the rulers of these lands. Of course, this previous information and knowledge did not fully meet their needs; because the goals of the previous producers were different from those of the new rulers, so efforts were made for this purpose, which resulted in the collection of new knowledge in accordance with the specified goals. An important part of the efforts made to understand the opened lands was in the field of geography. Geographers were trying to prepare information in various fields. At that time, this information had titles according to the subject, such as: Science of Lengths and Dimensions, Calendar of Countries, Science of Routes and Kingdoms, Science of Meteorology, Science of Wonders of Countries, etc. This information provided was very valuable and unique in its kind and provided valuable knowledge that represented a new style in the field of geographical information in the world of that time. One of the lands that geographers were not unaware of was Makran. Makran was a vast area in southeastern Iran at that time. Although the geographical boundaries of Makran were mentioned differently in geographical sources in different periods, according to geographical and historical writings from the third to the eighth centuries AH, it was limited from the north to Sistan, from the south to the Makran Sea (Oman), from the east to Indus, and from the west to Kerman. Due to its great distance from the government centers of Iran and geographical obstacles, this land has been less exposed to changes and developments resulting from the policies and interventions of major Iranian governments, and therefore, there is limited information about this land in historical sources. In addition, in Makran, unlike its neighboring lands such as Kerman, Sistan and Khorasan, no local historiographical works have been identified so far. The dominance of oral literature culture in Makran and the continuation of oral transmission and tradition were major obstacles to writing written histories in this land.

In such a situation, other works, including the writings of geographers about Makran and its people, take on double importance. Of course, there are some errors and shortcomings in these texts that were later less examined and criticized. Examining this issue and criticizing and evaluating geographical texts is important because these writings became the foundation of other geographers, and many of their shortcomings were repeated in other works. Therefore, the important issue of the present study is what are the errors and shortcomings in the geographical sources from the third to the eighth century regarding the description of the geography of Makran? The assumption of the study is that there are errors and shortcomings in the geographical texts from the third to the eighth century regarding Makran, including: determining the boundaries and gorges of Makran, the names of cities, the distance between cities, and linking Makran with the territorial area of Sindh.

No specialized research has been conducted on the evaluation of the narrations and reports of geographical sources from the third to the eighth century AH regarding the land of Makran. Of course, a few side studies, especially in the field of the historical geography of Makran in the period in question, as well as criticism of official reports about Makran in the period

beyond the present study, have been conducted, which have been referred to. In this regard, we can refer to the article "Historical Geography of Makran" published by Seyyed Abul-Qasim Foruzani in the Journal of Historical Sciences Research. In this article, different opinions about the name Makran are examined and the importance of Makran cities and ports in the periods in question is considered. Ali Ghafrani and Razieh Shoja Qale Dokhtar, in an article titled "Historical Geography of the Land of Makran" presented at the First National Conference on the Development of Makran Coasts in February 2012, focused on the name of Makran and the geographical boundaries of this land, while focusing on the natural capacities, products, and mines of Makran throughout the centuries. Nosrat Khatun Alavi and Ehsan Eshraqi, in an article titled "Historical Geography of Makran in the Middle Islamic Centuries," in the Journal of Islamic History Studies, discussed the historical and geographical characteristics of Makran cities and settlements. In their article "A Critical Analysis of Official Reports on the Geographical, Economic, and Cultural Conditions of Makran," published in the Journal of Local Histories of Iran, Abdullah Safarzai and Azim Shahbakhsh divided the existing reports about this region into two categories and, by examining these writings, they concluded that official reports have exaggerated due to their own specific goals in portraying the geographical, economic, and cultural conditions of Makran as unfavorable. This latter article is somewhat similar to the present article, but differs from the present article in several ways. First, it has chosen a wide time period and examined it from the ancient period to the contemporary period. Second, it has focused on analyzing the political outlook of commanders and military personnel that has been reflected in historical and geographical reports. In the present article, focusing on a specific time period and specific geographical sources, multidimensional analysis and examination of narratives about Makran have been conducted. Since the present article evaluates the reports of Islamic geographical texts about Makran and the errors found in these sources are comprehensively analyzed for the first time, this article is innovative in this field.

ارزیابی گزارش‌های متون جغرافیایی قرن سوم تا هشتم هجری درباره مکران

عبدالودود سپاهی^۱، عبدالله صفرزائی^۲

a.sepahi@velayat.ac.ir

a.safarzaie@velayat.ac.ir

۱. نویسنده مسئول: استادیار گروه تاریخ، دانشگاه ولایت، ایران، رایانامه:

۲. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه ولایت، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۱/۲۲

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۶/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۸/۲۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۱/۰۱

واژه‌های کلیدی:

مکران، متون

جغرافیایی، قرن سوم،

قرن هشتم، سیستان

و خراسان

مکران در بازه زمانی قرن سوم تا هشتم هجری قمری پهنه سرزمینی وسیعی در جنوب شرق ایران بود که بخش بزرگی از بلوچستان فعلی را شامل می‌شد. در فاصله قرون یاد شده، نوسانات و تغییرات سیاسی متعددی در شرق و جنوب شرق ایران ایجاد شده بود و حکومت‌های متعددی با مرزها و ساختار سیاسی متنوعی بر سر کار آمدند. از طرفی گسترده‌ی ایالات و تعریف ایالات جزئی‌تر و مشخص شدن حدود و ثغور و مرزهای ایالات نیز میان جغرافیدانان محل اختلاف بود. با توجه به گستردگی ایالت مکران در این فاصله زمانی و ساختار و مرزهای سیاسی متغیر حکومت‌ها و عدم بازدید مستقیم جغرافی نگاران از مکران در آن دوره، این سوال پیش می‌آید که راجع به سرزمین مکران در متون جغرافیایی قرن سوم تا هشتم هجری قمری چه اشکالاتی راه یافته است؟ از آنجا که اغلب جغرافی‌نویسان قرن سوم تا هشتم هجری مستقیماً به مکران مراجعه نکرده‌اند و بر اساس گزارش‌های غیر مستقیم به توصیف این سرزمین پرداخته‌اند، اطلاعات ارائه شده در این متون نشانگر آن است که منابع مورد استفاده نویسندگان محدود بوده و گزارش‌های مندرج در متون جغرافیایی عمدتاً مشابه، تکراری و در برخی موارد غیردقیق و اشتباه است. هدف از این نوشتار تبیین اشکالات و ایرادات موجود در گزارش‌های جغرافی‌نویسان قرن سوم تا هشتم هجری درباره مکران است. این مقاله به روش تاریخی با توصیف و تحلیل داده‌های گردآوری شده از منابع کتابخانه‌ای و استفاده از قدیمی‌ترین نسخه چاپ شده متون جغرافیایی، نگاشته شده است.

استناد: سپاهی، عبدالودود، صفرزائی، عبدالله؛ (۱۴۰۴). ارزیابی گزارش‌های متون جغرافیایی قرن سوم تا هشتم هجری درباره مکران. پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۷،

DOI: 10.22059/jhss.2025.393236.473796

شماره ۲، پاییز و زمستان، شماره پیاپی ۴۰ - (۱۹۲-۱۷۱).

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

https://jhss.ut.ac.ir/article_103512.html?lang=fa

۱. مقدمه

ظهور اسلام تغییرات مهمی در حوزه گستره جغرافیایی خود به همراه داشت. پس از فتوح مناطق متعدد جغرافیایی با برداشته شدن مرزها این امکان فراهم آمد تا مردم سرزمین‌های مختلف تصرف شده توسط مسلمانان، در قلمرو بسیار گسترده به فعالیت و مسافرت بپردازند. از سوی دیگر سرزمین‌هایی که در مدت کوتاهی به قلمرو عرب‌های مسلمان منضم شده بود بسیار وسیع، متنوع و در عین حال برای آنان ناشناخته بود. از این رو، این مسئله کنجکاوی مسلمانان را برانگیخت تا برای شناخت آن سرزمین‌ها سراغ اخبار، گزارش‌ها و نقشه‌هایی بروند که از قبل با اهداف مختلف توسط دولتمردان این سرزمین‌ها تهیه شده بود. البته این اطلاعات و آگاهی‌های پیشین به طور کامل پاسخگوی نیازهای آنان نبود؛ زیرا اهداف تهیه کنندگان قبلی با فرمانروایان جدید متفاوت بود، لذا تلاش‌هایی به این منظور انجام شد که نتیجه آن جمع‌آوری مجموعه آگاهی‌های جدید متناسب با اهداف مشخص شده بود. بخش مهمی از تلاش‌های انجام شده برای شناخت سرزمین‌های گشوده شده، در زمینه جغرافیا بود. جغرافی‌نگاران در تلاش بودند اطلاعاتی در زمینه‌های مختلف تهیه کنند. این اطلاعات در آن زمان به تناسب موضوع دارای عناوینی از جمله: علم الاطوال والاعراض، تقویم البلدان، علم المسالك و الممالك، علم البرد، علم عجایب البلاد و غیره بودند. این اطلاعات فراهم شده در نوع خود بسیار ارزشمند و کم نظیر بود و آگاهی‌های ذی قیمتی را فراهم آورده بود که در جهان آن روزگار نشان دهنده سبک جدیدی در زمینه اطلاعات جغرافیایی بود.

یکی از سرزمین‌هایی که جغرافی‌نگاران از آن غافل نبودند، مکران بود. مکران در آن دوره ناحیه وسیعی در جنوب شرقی ایران بود. اگرچه حدود جغرافیایی مکران در منابع جغرافیایی در دوره‌های مختلف متفاوت ذکر شده، بر اساس نوشته‌های جغرافیایی و تاریخی قرون سوم تا هشتم هجری از شمال به سیستان، از جنوب به دریای مکران (عمان)، از شرق به سند و از غرب به کرمان محدود می‌شد. این سرزمین به علت فاصله زیاد از مراکز حکومتی ایران و موانع جغرافیایی، کمتر در معرض تغییرات و تحولات ناشی از سیاست‌ها و دخالت‌های دولت‌های بزرگ ایرانی قرار گرفته و از این جهت در منابع تاریخی راجع به این سرزمین اطلاعات محدودی آمده است. علاوه بر این، در مکران برخلاف سرزمین‌های مجاور آن از جمله: کرمان، سیستان و خراسان تاکنون آثار تاریخ نگاری محلی شناسایی نشده است. غالب بودن فرهنگ ادبیات شفاهی در مکران و تداوم نقل و سنت شفاهی از موانع عمده نگارش تاریخ‌های مکتوب در این سرزمین بود.

در چنین وضعیتی سایر آثار از جمله نوشته‌های جغرافی‌نگاران درباره مکران و مردم آن اهمیتی دو چندان می‌یابد. البته اشکالات و کاستی‌هایی در این متون راه یافته که بعدها کمتر

مورد بررسی و نقد قرار گرفتند. بررسی این مسئله و نقد و ارزیابی متون جغرافیایی از این جهت اهمیت دارد که این نوشته‌ها پایه و اساس سایر جغرافی‌نگاران گردید و بسیاری از نقایص آنان در آثار دیگر تکرار می‌شد. از این رو، مسئله مهم تحقیق حاضر این است که در منابع جغرافیایی قرن سوم تا هشتم درباره توصیف جغرافیای مکران چه اشکالات و نواقصی وجود دارد؟ فرض تحقیق بر این است که در متون جغرافیایی قرن سوم تا هشتم راجع به مکران اشکالات و نواقصی از جمله: تعیین حدود و ثغور مکران، نام‌واژه شهرها، فاصله بین شهرها و پیوند دادن مکران با حوزه سرزمینی سند، وجود دارد.

درباره ارزیابی روایات و گزارش‌های منابع جغرافیایی سده سوم تا هشتم هجری قمری راجع به سرزمین مکران تحقیق تخصصی انجام نشده است. البته معدود تحقیقات جانبی به خصوص در حوزه جغرافیای تاریخی مکران در بازه زمانی مورد نظر و همچنین نقد گزارش‌های رسمی درباره مکران در بازه زمانی فراتر از تحقیق حاضر انجام شده که به آنها اشاره شده است. در این باره می‌توان به مقاله «جغرافیای تاریخی مکران» اشاره نمود که توسط سید ابوالقاسم فروزانی در مجله پژوهش‌های علوم تاریخی به چاپ رسیده است. در این مقاله نظرات مختلف درباره نام مکران مورد بررسی و اهمیت شهرها و بنادر مکران در دوره‌های مد نظر، مورد توجه قرار گرفته است. علی غفرانی و راضیه شجاع قلعه دختر در مقاله‌ای با عنوان «جغرافیای تاریخی سرزمین مکران» در اولین همایش ملی توسعه سواحل مکران که در بهمن ماه ۱۳۹۱ ارائه شده، ضمن توجه به وجه تسمیه مکران و حدود جغرافیایی این سرزمین بر ظرفیت‌های طبیعی و محصولات و معادن مکران در طی قرون مختلف متمرکز شده‌اند. نصرت خاتون علوی و احسان اشراقی در مجله مطالعات تاریخ اسلام در مقاله‌ای با عنوان «جغرافیای تاریخی مکران در سده‌های میانه اسلامی» به ویژگی‌های تاریخی و جغرافیایی شهرها و آبادی‌های مکران پرداخته‌اند. عبدالله صفرزایی و عظیم شه بخش در مقاله «واکاوی انتقادی گزارش‌های رسمی از اوضاع جغرافیایی، اقتصادی و فرهنگی مکران» که در پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران به چاپ رسیده، گزارش‌های موجود درباره این منطقه را به دو دسته تقسیم کرده و با بررسی این نوشته‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که گزارش‌های رسمی به علت دنبال کردن اهداف خاص خودشان در نامساعد جلوه دادن اوضاع جغرافیایی، اقتصادی و فرهنگی مکران دچار اغراق‌گویی شده‌اند. این مقاله اخیر تا حدودی با مقاله حاضر تشابه ظاهری دارد، اما از چند جهت با نوشتار حاضر متفاوت است. اولاً بازه زمانی گسترده‌ای را انتخاب کرده و از دوره باستان تا دوره معاصر را بررسی نموده است. ثانیاً به واکاوی نوع نگاه سیاسی فرماندهان و نظامیان متمرکز شده که در گزارش‌های تاریخی و جغرافیایی انعکاس پیدا نموده است. در مقاله حاضر با تمرکز بر بازه زمانی خاص و منابع خاص جغرافیایی با نگاه تحلیل و بررسی چند بعدی روایت‌ها درباره مکران پرداخته شده است. از آنجا

که در مقاله حاضر به ارزیابی گزارش‌های متون جغرافیایی اسلامی درباره مکران پرداخته شده و اشکالات راه یافته در این منابع نخستین بار مورد واکاوی همه جانبه قرار گرفته، این مقاله در این زمینه نوآورانه است.

۲. اشاره‌ای به متون جغرافیایی قرن سوم تا هشتم

منابع جغرافیایی زیادی در بازه زمانی این تحقیق راجع به جغرافیای سرزمین‌های اسلامی نوشته شده که به مکران نیز به عنوان بخشی از ایران و جهان اسلام اشاراتی داشته‌اند. در این بخش از تحقیق ابتدا به عوامل شکل‌گیری علم جغرافیا در بین مسلمانان به اختصار اشاره شده، سپس برخی منابع جغرافیایی که اطلاعات بیشتری از مکران ارائه دادند، به صورت مختصر معرفی شده‌اند.

عوامل مختلفی از جمله تأکید فراوان قرآن مجید بر سیر آفاق و انفس و اندیشه در سرنوشت اقوام دیگر، شناخت منزل‌ها و راه‌ها برای ادای فریضه حج، مسافرت به مناطق مختلف برای کسب علم، جستجوی عرب‌ها درباره اسباب فتح و گرفتن خراج، جزیه، مالیات و همچنین عامل تجارت، باعث شده بود مسلمانان حتی قبل از ترجمه علوم اوایل، به جغرافیا توجه ویژه‌ای داشته باشند. البته علم جغرافیا به صورت رسمی در عصر دوم عباسی یعنی فاصله سال‌های ۲۳۲ تا ۳۳۴ ه. ق. پس از دوره نقل و ترجمه علوم اوایل به زبان عربی، باب شد. نخستین گام مثبت در این زمینه را مامون برداشت. در زمان مامون علاوه بر حمایت‌های او از جغرافی‌نویسان و تالیفات زیاد آثار جغرافیایی و پیدایش نظریه‌های مختلف در زمینه جغرافیا، نقشه‌ای جهانی به نام الصورة الامامونیه ترسیم شد که از نظر مسعودی از نقشه‌های بطلمیوس و مرینیوس برتری داشت (تشنر و احمد، ۱۳۷۵: ۱۳).

نخستین جغرافی‌نویس دوره اسلامی که مختصر اطلاعاتی از مکران ارائه داده، ابن خردادبه است. ابن خردادبه از جغرافی‌نویسان قرن سوم است که مدتی هم مسئولیت برید در ایالت جبال را در دوره معتمد عباسی برعهده داشت (رفیعی، ۱۳۸۶: ۱۰۰). مهم‌ترین اثر وی کتاب *الممالک و المسالک* است. این کتاب بیشتر شامل شناخت راه‌ها و مسافت‌های میان آنها و تا حدودی معرفی شهرهای ایالت‌ها است. ابن خردادبه اولین جغرافی‌دان اسلامی است که از مسیر راه‌های مکران و موقعیت مکران یاد کرده است.

احمد بن ابی یعقوب معروف به یعقوبی از جغرافیدانان و همچنین مورخان قرن سوم هجری قمری است که پس از سفرهای دور و دراز کتابی در موضوع جغرافیا با عنوان *البلدان* از خود به یادگار گذاشت (تشنر و احمد، ۱۳۷۵: ۲۱). در این کتاب اشاره بسیار مختصری به مکران شده است. ابوعبدالله احمد بن محمد معروف به ابن الفقیه همدانی نیز در اواخر سده سوم هجری کتابی با عنوان *البلدان* نگاشت. برخی چنین می‌پندارند کتاب *البلدان* ابن الفقیه همان کتاب *المسالک و*

الممالک ابو عبدالله جیهانی وزیر سامانیان بوده که اضافاتی بر آن نگاشته است (مشیری، ۱۳۷۸: ۱۲۴). ابوعلی احمد بن عمر بن رسته اصفهانی از جغرافی‌نویسان قرن سوم و مؤلف *الاعلاق* / *النفسه* نیز اشاراتی به سواحل مکران و شهر تیس دارد.

نخستین جغرافی‌نویس مشهور که گزارش مشروح‌تری از راهها، شهرها و اوصاف مکران ارائه داده، ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی معروف به اصطخری است. وی از جغرافی‌دانان نامدار سده سوم و چهارم هجری قمری است. اصطخری در جریان گردآوری اطلاعات شهرها و ایالات مختلف سرزمین‌های تحت سیطره مسلمانان در شرق تا هند و در غرب تا اقیانوس اطلس مسافرت کرده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۱). مصحح کتاب *المسالک و الممالک* اصطخری بر این باور است که مطالب کتاب اصطخری برگرفته از کتاب *صور* / *قالیم* ابوزید بلخی است (همان). با این وجود قدر مسلم است که اصطخری اطلاعات و یافته‌های خود را بر کتاب ابوزید بلخی افزوده باشد؛ زیرا مشاهدات میدانی فراوانی داشته است (تشنر و احمد، ۱۳۷۵: ۲۶). مقدسی، یاقوت حموی و دیگران از اهمیت و درستی کتاب اصطخری یاد کرده، نوشته او را برتر و کامل‌تر از اثر ابوزید بلخی دانسته‌اند.

ابن حوقل یکی دیگر از جغرافی‌دانان اسلامی است که صاحب کتاب *المسالک و الممالک* است. این کتاب تقریباً همانند *المسالک و الممالک* اصطخری است. البته در برخی از موارد بر نوشته اصطخری افزوده است. وی اثر دیگری با عنوان *صوره الارض* دارد. سفرهای سلیمان تاجر، دریانورد ایرانی که در سده سوم و چهارم هجری به خاور دور رفت و در بازگشت خویش گزارشی از سفرهایش ارائه داد، بسیار مشهور است. در سفرنامه سلیمان تاجر نیز اشارات مختصری به دریای عمان و سواحل مکران شده است.

از آثار جغرافیایی دیگری که مشروح‌ترین گزارش را درباره مکران و اوصاف آن دارد، *الحسن* / *التقاسیم و معرفه* / *الاقالیم* مقدسی است. مقدسی در قرن چهارم هجری قمری در بیشتر شهرهای اسلامی سیاحت کرد و به شرق و غرب عالم اسلام مسافرت نمود. وی در نوشته‌های خویش بیشتر بر تجارب، آزمون‌های شخصی و مشاهدات مستقیم خود اعتماد می‌کرد. مقدسی در مورد چگونگی نگارش کتاب که در سال ۳۷۵ ه.ق. به پایان رسانید، چنین یاد کرده: «من هنگامی توانستم آن را گردآورم که کشورها را گشتم، به اقلیم‌های اسلام درآمد، دانشمندان را دیدم، شاهان را خدمت کردم، با قاضیان برنشستم، بر فقیهان خواندم، با ادیبان و قاریان و محدثان آمد و شد کردم، با زاهدان و صوفیان درآمیختم، در مجلس‌های داستان سرایان و اندرزگران اندر شدم، در شهرها بازرگانی کردم، با مردم معاشرت نمودم، در راهها دقت کردم تا آنها را شناختم، اندازه اقلیم‌ها را به فرسنگ‌ها دانستم از مذهب‌ها جستجو نمودم تا آنها را بدانستم، در زبان‌ها و رنگ‌ها دقت نموده آنها را مرتب نمودم ...» (المقدسی، ۱۹۰۶: ۲). علی‌رغم اینکه مقدسی جغرافی-

دان مشهور قرن چهارم هجری بر اساس مشاهدات خویش به وصف شهرها و اقالیم جهان اسلام پرداخته، قبل از توصیف ایالت مکران مطالبی را بیان می‌کند که نشانگر آن است به مکران سفر نکرده و بر اساس گزارش دیگران، شهرها و راه‌های این سرزمین را توصیف کرده است (همان: ۴۷۵). این مسئله نشانگر آن است که جغرافی‌نویسان آن دوره خودشان به این سرزمین نیامده و بر اساس گزارش ماموران سیاسی و نظامی به توصیف این سرزمین پرداخته‌اند.

حدود العالم من المغرب الی المشرق از مؤلفی ناشناخته به زبان فارسی در قرن چهارم هجری است که از شهرها، راهها و اقتصاد و معیشت مردمان مکران یاد کرده است. از نظر مصحح کتاب حدودالعالم، نویسنده حدودالعالم از مرزهای شرقی ایران بوده و کتابش را به یکی از امرای سلسله فریغونیان در گوزگانان اهداء کرده (حدودالعالم، ۱۳۴۰: سه)، لذا گزارش‌های این اثر جغرافیایی نسبت به مکران از اهمیت خاصی برخوردار است. جغرافی‌نویسان قرون ششم و هفتم و بعد از آن از جمله: ادریسی، یاقوت حموی، قزوینی، ابوحامد کرمانی، حمدالله مستوفی، ابن بطوطه و دیگران، اغلب مطالب منابع جغرافیایی قرون سوم و چهارم درباره مکران را تکرار کردند. البته به خاطر تغییرات شرایط سیاسی و غیره، برخی از این منابع مکران را در پیوند با ایالات دیگر از جمله کرمان قرار دادند.

۳. حدود، ثغور و گستره جغرافیایی مکران

مکران در فاصله سده‌های سوم تا هشتم هجری قمری به پهنه وسیعی از جنوب شرف ایران در امتداد سواحل دریای عمان گفته می‌شد. در ارتباط با مرزهای دقیق و محدوده جغرافیایی مکران، منابع جغرافیایی قرون یاد شده اختلاف نظرهایی در برخی موارد دارند. این اختلاف نظرها عوامل متعددی دارد. به علت تقسیمات سیاسی و اداری متعدد طی بازه‌های زمانی مختلف و فراز و نشیب قدرت‌ها، جابجایی اقوام و غیره، تفکیک و تعیین دقیق مرزهای یک ایالت یا ناحیه در دوره تاریخی خاصی امکان‌پذیر نیست. ایالت مکران علاوه بر تقسیمات متعدد سیاسی-اداری ایران در فاصله قرون سوم تا هشتم، یک ایالت مرزی بوده، لذا در تقسیم‌بندی‌های متعدد، حدود و ثغور آن ثابت نبوده است. علاوه بر این، بعضی از شهرهای پیرامونی مکران با شهرهایی از ایالت‌های مجاور هم نام بوده، لذا جغرافی‌نویسان در برخی موارد در بیان محدوده و مرزهای مکران دچار اشتباه شدند. به عنوان مثال: آخرین شهر ایالت کرمان از سمت بزم و مسیری که به مکران ختم می‌شد، پهره (فهرج امروزی) نام داشته و در امتداد این مسیر به نخستین شهر بزرگ مکران در آن دوره پهره (ایران‌شهر امروزی) می‌گفتند. مثال دیگری که در این باره می‌توان به آن اشاره نمود، اینکه در آن روزگار خواش به سه ناحیه یعنی: شهر امروزی خاش، روستای گشت در سراوان و منطقه‌ای با همین عنوان در دشت سیستان اطلاق می‌شد. عدم مشاهدات مستقیم

جغرافی‌نویسان از مکران یکی از عوامل دیگر اختلاف نظر جغرافی‌نویسان درباره ثغور و حدود مکران است.

بر اساس گزارش اغلب جغرافی‌نویسان سده‌های نخست اسلامی که به طور مستقیم و غیرمستقیم به محدوده و مرزهای مکران اشاره داشته‌اند، مکران از سمت جنوب به آب‌های دریای عمان ختم می‌شد. در جانب غربی کوهها و بیابان‌هایی مکران را از کرمان جدا می‌ساخت و تقریباً مرز غربی مکران با آنچه امروزه مرز استان سیستان و بلوچستان و کرمان در نظر گرفته شده، همسان بود. البته در خط ساحلی مرزهای مکران تا بخش‌هایی از استان هرمزگان امروزی ادامه داشت. مکران از جانب شمال به بیابان‌ها و کوهستان‌هایی ختم می‌شد که بین مکران و سیستان قرار داشت (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۲۰۱؛ المقدسی، ۱۹۰۶: ۴۸۴). تعیین مرزهای شرقی مکران در دوره یاد شده، محل اختلاف است. جغرافی‌نویسان آن دوره در تفکیک مرزهای شرقی مکران اتفاق نظر ندارند و در دوره‌های تاریخی دیگر نیز مرزهای مکران در این سمت نوساناتی داشته است. در سمت جنوب شرقی مکران، دو شهر مهم آرماییل و قُنبلی (به ترتیب لاس بیل و خیروکوت امروزی در پاکستان) در نزدیکی سواحل و تقریباً نزدیک به بندر دَیُّل (در نزدیکی کراچی امروزی) را بیشتر جغرافی‌نویسان قرن سوم و چهارم در شمار شهرهای مکران آورده‌اند (اصطخری، ۱۳۷۳: ۱۷۴-۱۷۳؛ المقدسی، ۱۹۰۶: ۴۸۴؛ حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۱۲۴). از سمت شمال شرق با آنکه در دوره‌های تاریخی بعدی شهر قصدار و ایالت توران جزو مکران و بعدها بلوچستان شناخته شده، از منابع قرن چهارم هجری و حتی قبل از آن، به چنین برمی‌آید که از توران به عنوان ایالتی مستقل در کنار مکران یاد شده است. به روایت طبری شاهان کوشان، توران و مکران در شهر گور به خدمت اردشیر ساسانی رسیدند و مراتب اطاعت را به جای آوردند (طبری، ۲۰۰۵: ۳۹۱/۱). مقدسی در احسن التقاسیم نیز توران را به عنوان ایالتی جداگانه از مکران ذکر کرده است (المقدسی، ۱۹۰۶: ۴۷۴). بدین ترتیب حدود مرزهای شرقی مکران در محدوده قرن سوم تا هشتم هجری نوساناتی داشته است. علاوه بر اختلاف نظر جغرافی‌نویسان درباره حدود و ثغور مکران، در برخی موارد دیگر نیز گزارش‌های منابع جغرافیایی درباره مکران با اشکالاتی همراه است که در چند محور در ادامه به آنها پرداخته شده است.

۴. محدودیت اطلاعات درباره مکران و مشابهت آن‌ها

یکی از مشکلات اساسی دیگر درباره مکران در قرون سوم تا هشتم هجری این است که درباره مکران و مردم این سرزمین گزارش‌های بسیار مختصری در منابع جغرافیایی آن زمان باقی مانده است. از لحاظ مقایسه بین آگاهی‌های ارائه شده درباره سرزمین‌های مجاور مکران از جمله: کرمان، سند و سیستان، در منابع جغرافیایی آن دوره، چنین استنباط می‌شود که مطالب متون جغرافیایی درباره مکران مختصر، محدود و نارسا است. لسترنج نیز از این محدودیت منابع

جغرافیایی یاد کرده و نوشته: «از این نواحی جغرافی نویسانی که مرجع کتاب ما هستند اطلاعات کافی و کامل به ما نمی‌دهند» (لسترنج، ۱۳۷۷: ۷). به عنوان نمونه می‌توان به نوشته خوارزمی در کتاب صورة الارض اشاره کرد که اطلاعات آن از جغرافیای بطلمیوس استخراج شده است. خوارزمی درباره مکران فقط اشاره نموده: «تیز علی البحر، دزک فی الجبل، دیبل علی البحر و ارمائل» (خوارزمی، ۱۳۴۵: ۱۴). این اشاره مختصر یعنی ذکر دو الی سه شهر از مکران و این نشانگر آن است که وی اطلاعات و شناخت کافی از مکران نداشته است.

مطالب کتاب یعقوبی درباره مکران و شهرهایش نیز از سه سطر فراتر نمی‌رود (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۷). در کتاب اعلاق النفیسه اثر ابن رسته بر خلاف بسیاری از کتب جغرافیایی عنوان مشخصی برای مکران نیامده، بلکه ضمن توصیف مختصری از جغرافیای کرمان به چند شهر بل (بمپور) و فهره (ایران‌شهر) که بر سر راه جیرفت به بم تصور کرده و پنجگور به عنوان بزرگترین شهر مکران اشاره کرده است (ابن رسته، ۱۸۹۱: ۲۸۶). ابن خردادبه که اطلاعات خود را از منابع گوناگون و احتمالاً از منابع دوره ساسانیان به دست آورده، به اختصار و در حدود یک صفحه فقط به ذکر نام و فاصله آن دسته از شهرهای مکران پرداخته که کرمان را به قصدار متصل می‌کردند (ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۵۵).

در کتاب مسالک و الممالک اصطخری در مقایسه با آثار اشاره شده، برای نخستین بار اطلاعات بیشتری درباره مکران ارائه شده است. اصطخری ذیل عنوان ذکر بلاد کرمان، آگاهی‌هایی درباره مردم بلوچ ارائه می‌کند و در عنوان ذکر بلاد سند و توابع آن از شهرهای مکران یاد کرده و این شهرها را مجزا از شهرهای سند و هند ذکر کرده است. هرچند بیشتر نوشته‌های اصطخری ذیل عنوان گفته شده متمرکز بر شهرهای سند است، اما برای نخستین بار درباره ساکنان مکران (بلوچ‌ها) و ویژگی‌های آنان، زبان، لباس و محصولات این سرزمین سخن گفته است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۶-۱۵۳). لازم به یادآوری است که در کتاب استخری نیز اطلاعات ارائه شده درباره مکران در مقایسه با سایر سرزمین‌ها محدود به نظر می‌رسد.

در بین کتاب‌های جغرافیایی سده‌های نخست اسلامی، مطالب و نوشته‌های مقدسی درباره سرزمین و مردم مکران در مقایسه با آثار پیش گفته یک استثنا به حساب می‌آید. مقدسی برای تکمیل معلومات خود به بایگانی‌های رسمی و کتابخانه‌هایی مانند کتابخانه عضدالدوله و اسماعیل بن عباد مراجعه کرده و از بسیاری از سرزمین‌هایی که در کتاب خود درباره آنها صحبت می‌کند بازدید نموده که این ویژگی بر اهمیت نوشته‌ها و واقع نویسی او می‌افزاید. مقدسی بر خلاف سایر جغرافی‌دانان فقط به ذکر نام شهرهای مکران و فواصل بین آنها اکتفا نکرده است. او ضمن نام بردن همه شهرهای مکران اطلاعات جالبی از وضعیت دینی، اجتماعی و فرهنگی مردم این ناحیه ارائه کرده است. مقدسی همچنین از گروه‌های اجتماعی ساکن مکران نام برده و

تلاش‌های او در معرفی محصولات و تولیدات این ناحیه قابل توجه است (المقدسی، ۱۹۰۶: ۴۷۴-۴۸۴).

در *معجم‌البلدان* در مقایسه با سایر آثار به استثنای احسن التقاسیم، توجه بیشتری به مکران و تاریخ آن شده است. جالب اینکه یاقوت حموی مکران را ذیل سند نیاورده و هم در نقشه‌های کتاب (پیوست شماره ۲) و هم در شرح آن، مکران را مستقل از سند معرفی کرده است (حموی، ۱۴۱۰: ۳۸، ۴۳). اشکالی که متوجه این کتاب درباره مکران است، اشتباه یاقوت در خصوص ریشه نام مکران و اختصار اطلاعات جغرافیایی ارائه شده درباره این سرزمین و فقط پرداختن به چند شهر مشهور این منطقه است.

نویسنده *آثار البلاد و اخبار العباد* درباره مکران به عجایب نگاری پرداخته است. نوشته قزوینی درباره مکران چنین است: «مکران ناحیه‌ای است در میان سند و تیز شهرها و روستاهای آباد و پرجمعیت و پر محصول در آن هستند. مولف تحفه الغرایب گوید رودخانه‌ای در مکران هست پلی دارد که تنها یک تخته سنگ است هر کس بر آن پل بگذرد قی می‌کند حتی اگر هزار نفر همه با هم بر این تخته سنگ بگذرند بی استثنا همگان هرچه خورده‌اند برآورند واقعاً بسیار عجیب است» (قزوینی، ۱۳۶۶: ۶۱).

در *تقویم‌البلدان* هرچند که نویسنده در ابتدای کتاب اطلاعات ارزنده‌ای درباره اقلیم‌های هفتگانه آورده، مطالب او برگرفته از پیشینیان است، به گونه‌ای که می‌توان گفت آگاهی‌های این کتاب تکراری و برای عصری که مولف در آن زیسته، کهنه به نظر می‌رسد. این ویژگی در خصوص نوشته‌های او درباره مکران بیشتر صدق می‌کند (ابوالفداء، ۱۳۴۹: ۳۹۷، ۳۹۳).

۵. اشتباه در کتابت و اختلاف در نام شهرهای مکران

یکی دیگر از اشکالات راه یافته دیگر در متون جغرافیایی درباره مکران، تنوع تلفظ و اختلاف نام‌ها در نگارش نام شهرهای مکران در میان جغرافی‌نگاران است. این ویژگی فقط شامل شهرهای کوچک و دوردست مکران نمی‌شود، بلکه همه شهرهای آن و حتی دارالملک‌های این سرزمین را در بر می‌گیرد. به عنوان مثال: از جمله شهرهای مهم مکران در طی قرون مختلف شهر پنجگور کنونی بود که امروزه در بلوچستان پاکستان قرار دارد. به نظر بارتولد این شهر مرکز مکران پیش از فتوح اعراب بوده و پس از فتوح شهر کیچ یا کیز این موقعیت را یافته است (بارتولد، ۱۳۷۷: ۷۹). شهر پنجگور در منابع جغرافیایی مختلف با نام‌های متفاوتی از جمله: فزبور (ابن حوقل، ۱۹۹۲: ۳۱۸، ۳۲۶)، بنجبور (المقدسی، ۱۹۰۶: ۴۷۵) و در منابع دیگر با عنوان قبربور، فیروز، فیربور، قنربور و قیربون کتابت شده است. از یک نگاه می‌توان گفت این تنوع نام می‌تواند دلیلی بر این باشد که این نام‌ها ریشه عربی ندارند و از آنجا که حرف پ در زبان عربی وجود ندارد،

جغرافی‌دانان عرب آن را به حرف دیگری بدل می‌کردند. اشکال دیگر این نامگذاری‌های متفاوت، اشتباه کاتبان بوده است (حمیدی، ۱۳۹۹: ۲۲۰).

بمپور نیز از دیگر شهرهای مکران است که در منابع جغرافیایی آن دوره به شکل‌های مختلف نوشته شده است. این شهر را ابن حوقل «بل فهره» (ابن حوقل، ۱۹۹۲: ۳۱۹)، اصطخری «بلبهره» (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۲۵) و مقدسی خودش بربور و از قول استخری «فهل فهر» نوشته است (المقدسی، ۱۳۶۱: ۴۷۵-۴۷۶). این در حالی است که بل یا بُن (بمپور کنونی) و پَهره (ایران‌شهر کنونی) دو شهر مهم مکران بوده‌اند و ۲۵ کیلومتر با هم فاصله داشته‌اند. نزدیکی و اشتراکات جغرافیایی این دو شهر، جغرافی‌نگاران را دچار اشتباه کرده، به گونه‌ای که نام این دو شهر را با هم ادغام کرده و نام جدید با عنوان فهل‌فهره ابداع کرده‌اند. این اشتباه در آثار سایر جغرافی‌نویسان نیز تکرار شده است. فقط ابن رسته، بل و فهره را به عنوان دو شهر مستقل معرفی کرده است (ابن رسته، ۱۸۹۱: ۲۸۶).

شهرهای پَنت و گَهِ (نیکشهر کنونی) نیز در متون جغرافیایی چنین وضعیتی داشته‌اند. با توجه به نزدیکی پَنت و گَهِ و واقع شدن این دو شهر در مسیری که از غرب ایران به کرمان و از آنجا به داخل مکران امتداد می‌یافت، نام این دو شهر در کنار هم نوشته می‌شد و تشابه نوشتاری مولفان را به اشتباه می‌انداخت. در احسن‌التقاسیم نام این شهرها بند و به نوشته شده است (المقدسی، ۱۹۰۶: ۴۸۴). در صورتی که پَنت و گَهِ صحیح است. در کتاب حدود‌العالم گَهِ بدون سرکش برای گاف و بند بدون نقطه نوشته شده و مشخص است که نسخه‌نویسان بدون آنکه نام این دو شهر را بدانند، علامتی مبنی بر وجود این دو شهر به هنگام نام بردن از دیگر شهرهای مکران ایجاد کرده‌اند و خوانش آن را به خوانندگان واگذار نموده‌اند (پیوست شماره ۳).

شهر اسپکه مرکز ناحیه تاریخی لاشار که امروز مرکز شهرستان تازه تاسیس لاشار است، به مانند بسیاری از شهرهای دیگر در کتب جغرافیایی عربی معرب شده و در عین حال به صورت‌های مختلف نوشته شده است. اصفه (ابن حوقل، ۱۹۹۲: ۳۱۹)، اسکف (حدود‌العالم، ۱۳۴۰: ۱۲۵) و اصفقه (ادریسی، ۱۴۲۲: ۱۶۶، ۱۷۲) نمونه‌هایی از نام واژه این شهر در منابع مختلف است. فقط معدودی از جغرافی‌نگاران از جمله مقدسی نام معرب اسپکه را به درستی اصفقه ثبت کرده‌اند (المقدسی، ۱۹۰۶: ۴۸۴).

در دوره اسلامی با گسترش مرزهای جغرافیایی جهان اسلام و آشنایی مسلمانان با فرهنگ‌های گوناگون از طریق نهضت ترجمه و سیر و سیاحت و داد و ستد، بسیاری از جای‌نامها با دگرگونی آوایی به متون اسلامی وارد شد (وثوقی و رضایی، ۱۳۹۹: ۲۱۳). از طرفی دیگر به دلیل معرب شدن اسامی شهرها، بنادر و آبادی‌های مکران و اشتباه کاتبان در نگارش برخی جای‌نامها و سهل انگاری در نقطه‌گذاری‌ها و بی‌دقتی برخی مصححان در تصحیح اسامی، باعث شده نام

شهرها و آبادی‌های مکران در منابع مختلف به صورت متفاوت با اشتباهات فراوان قید شود (فروزانی، ۱۳۹۱: ۱۸۳).

۶. بی‌دقتی در ذکر فاصله بین شهرهای مکران

همان گونه که اشاره شد، اطلاعات جغرافی‌نگاران درباره مکران و شهرهای آن اندک و نارسا است و نشان می‌دهد که مولفان این آثار از مکران و مردم آن اطلاعات کمی داشته‌اند، همین اشکال را درباره فواصل بین شهرهای مکران می‌توان مشاهده کرد. لسترنج راه‌های مکران را دنباله راه‌های کویر ایران می‌داند که به هندوستان منتهی می‌شد و در این باره چنین نوشته است: «درباره این راه‌ها به اجمال سخن گفته شده و بر حسب معمول تفصیلی در کتاب‌های مراجع ما وجود ندارد، فاصله راه‌ها فقط با شماره روزها تعیین گردیده و بنابراین مسافت‌ها مورد اعتماد نیست» (لسترنج، ۱۳۷۷: ۳۸۶).

در میان جغرافی‌نگاران، ابن خردادبه در مطلبی با عنوان: «الطریق من الفهرج الی السند» (ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۵۵). نام شهرهای این مسیر را ذکر کرده و فاصله آنها را به فرسخ بیان کرده است. نکته قابل تامل در ذکر نام شهرها این است که نام شهرهایی که ابن خردادبه فاصله و ترتیب آنها پرداخته، در سایر منابع کمتر مشاهده می‌شود. نام شهرها و آبادی‌هایی که ابن خردادبه نام برده، امروزه نیز قابل شناسایی و یا تطبیق با آبادی‌ها و شهرهای بلوچستان نیستند. نکته دیگر اینکه فاصله بین آبادی‌ها در اثر ابن خردادبه اگر به صورت کلی محاسبه شود، بسیار زیاده‌تر از فاصله بین نقاط عرضی و طولی مکران است. احتمال می‌رود ابن خردادبه در توصیف فاصله بین آبادی‌ها، راه‌های اصلی مکران را مد نظر قرار نداده، بلکه همه آبادی‌ها را ذکر کرده و مسیری پر پیچ و خم را در تعیین فاصله بین آبادی‌ها که در یک مسیر مستقیم قرار نداشتند، در نظر داشته است. تاکید وی بیشتر بر این بوده که هیچ آبادی از قلم نیفتد. اصطخری در عنوان «مسافات دیار سند» نام برخی از شهرهای مکران را به ترتیب قرار گرفتن در مسیر با ذکر مرحله (مسیر قابل طی در یک روز) ذکر کرده است (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۵۲-۱۵۳). چنین به نظر می‌رسد که اطلاعات او در این زمینه با واقعیت نزدیک‌تر است. البته فاصله‌ای که در یک روز از یک شهر به شهر دیگر پیموده می‌شود، به خاطر نوع کاروان و افراد، شکل ناهمواری‌های زمین و پیچ و تاب راه‌ها، متفاوت است. هرچند مقدسی نسبت به دیگر جغرافی‌نویسان نام بیشتر شهرهای مکران را در اثر خود آورده و گاه ترتیب آنها را بر حسب قرار گرفتن در یک مسیر بیان کرده، فاصله این شهرها را بر اساس واحدهای اندازه‌گیری دقیق فواصل، مشخص نکرده است. ابن حوقل نام شهرهای مهم مکران را در اثر خود آورده و فواصل شهرها را با مرحله بیان کرده است (ابن حوقل، ۱۹۹۲: ۲۸۱).

این اطلاعات غیردقیق، جغرافی‌نویسان و مورخان بعدی را که صرفاً بر اساس آگاهی‌های ارائه شده در منابع جغرافیایی به ترسیم نقشه مکران پرداخته‌اند، به خطا انداخته و موجب شده که نقشه‌های ترسیم شده توسط آنها غیر دقیق و تقلیدی باشد. از جمله می‌توان به نقشه ارائه شده توسط لسترنج از مکران در کتاب جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی اشاره کرد (پیوست، شماره ۴). در این نقشه فاصله بین دو شهر بمپور و فهرج (ایران‌شهر کنونی) که حدود ۲۵ کیلومتر است، با فاصله بین دو شهر ایران‌شهر و قصرقند یکسان طراحی شده، در حالی که فاصله بین ایران‌شهر و قصرقند چندین برابر بیشتر از فاصله بین ایران‌شهر و بمپور است. همچنین لسترنج فاصله جالق و خواش (خاش امروزی) را فاصله‌ای به اندازه بین بمپور و ایران‌شهر طراحی نموده، در حالی که فاصله بین دو شهر بر اساس مسیر راه‌های قدیم بیش از ۱۵۰ کیلومتر است.

۷. ذکر مکران به عنوان بخشی از سند

یکی از اشکالات راه یافته عمده در متون جغرافیایی سده‌های نخست اسلامی درباره مکران، ذکر مکران و شهرهای آن ذیل بلاد سند است. با وجود همسایه بودن سند و مکران، اوضاع جغرافیایی این دو سرزمین متفاوت بوده و علاوه بر این در سده‌های مختلف از نظر وضعیت سیاسی و اداری تفاوت‌هایی با هم داشته‌اند. در بیشتر دوره‌هایی که جغرافی‌نگاران از مکران ذیل بلاد سند یاد کرده‌اند، مکران ایالتی مستقل بوده است. در متون جغرافیایی نوشته شده به زبان عربی برای اولین بار ابن خردادبه به طور واضح و مشخص مکران را از بلاد سند شمرده است (ابن خردادبه، ۱۸۸۹: ۵۵). ابن خردادبه در ذیل عنوان سند سرزمین‌هایی از جمله: «القیقان و بنه و مکران و المید و القندهار» را از نواحی سند دانسته است. همچنین در این قسمت دو شهر فزبور (پنج‌گور کنونی در بلوچستان پاکستان) و راسک در بلوچستان کنونی ایران را از شهرهای حوزه سند یاد کرده است (همان: ۵۶). این در حالی است که در یک صفحه قبل، از این شهرها به عنوان شهرهای مکران یاد کرده است.

یعقوبی در کتاب البلدان بعد از بیان موقعیت جغرافیایی سیستان چنین نوشته: «با مکران از بلاد سند و قندهار هم مرز است» (یعقوبی، ۱۳۵۶: ۵۷). یعقوبی این ویژگی را به بخش‌هایی از سیستان نیز نسبت داده است. یعقوبی به هنگام معرفی ایالت کرمان نوشته است از جیرفت به «رتق» و «دهقان» و سپس به «بل» و «فهرج» که اهالی آن «فهره»‌اش نامند. این آخرین شهر تابع کرمان است و رئیس مکران مدعی است که از مضافات مکران می‌باشد (همان: ۶۲). از این نوشته یعقوبی مشخص می‌شود که مکران در زمان او رئیسی جداگانه داشته و زیر نظر حاکم سند اداره نمی‌شد. نکته دیگری که قابل یادآوری است و مشخص می‌کند که اطلاعات برخی از جغرافی‌نگاران مسلمان غیر دقیق بوده، نظر یعقوبی درباره فهرج یا فهره است. در واقع شهر پهره‌ای که یعقوبی آن را مورد اختلاف بین رئیس کرمان و رئیس مکران می‌داند، شهر

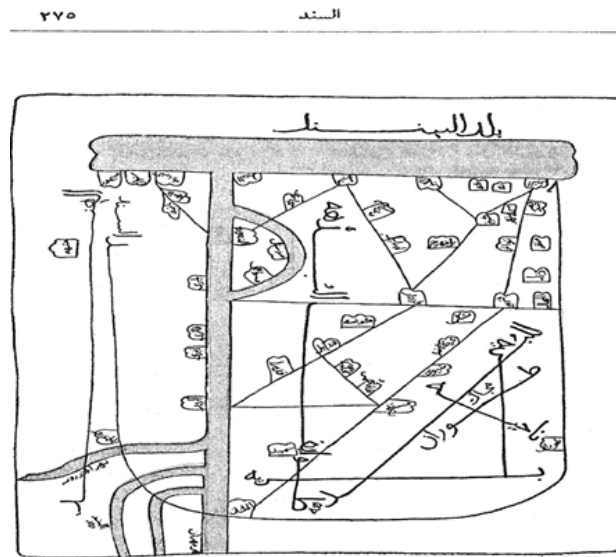
فهرج در استان کرمان کنونی است، نه پهره یا فهره در بلوچستان که امروزه ایرانشهر نامیده می‌شود. شهر فهرج در استان کرمان در فاصله بین بم و نصرت‌آباد در استان سیستان و بلوچستان واقع است. تقدم زمانی نوشته‌ها و نقشه‌های این خردادبه بر دیگر آثار جغرافیایی، موجب شده گزارش‌های وی همراه با این دوگانگی در آثار دیگر جغرافی‌نگاران تکرار شود. تشرن در این زمینه نوشته است: «این اثر خود مینا و سرمشق نویسندگان جغرافیای عمومی گردید و مورد ستایش فراوان تقریباً تمام جغرافی‌دانانی قرار گرفت که از آن استفاده کرده‌اند» (تشرن و احمد، ۱۳۷۵: ۱۶). به دلایل پیش گفته، نوشته‌های این خردادبه در بسیاری از آثار دیگر از جمله المسالك و الممالك اصطخری (اصطخری، ۱۳۴۰: ۱۴۶) و صوره الارض ابن حوقل (ابن حوقل، ۱۹۹۲: ۳۱۸، ۲۷۶) (پیوست شماره ۱) و نویسنده ناشناخته حدود العالم (حدودالعالم، ۱۳۴۰: ۱۲۳). تکرار شده و به تقلید از این خردادبه در این منابع جغرافیایی، مکران بخشی از سند معرفی شده است. در میان جغرافی‌نگاران عرب، مقدسی اولین کسی است که ضمن اشاره به این نکته که مکران سرزمینی مستقل است، دلیل توصیف جغرافیای آن را در کنار سند آورده است. او در این باره نوشته است: «من این سرزمین [سند] را به پنج خوره بخش نموده‌ام، مکران را نیز که نزدیک و چسبیده بدانست، بر آن افزوده‌ام تا سرزمین‌ها به یکدیگر پیوسته باشند» (المقدسی، ۱۹۰۶: ۴۷۴). بنابراین بر اساس این توضیح مقدسی دلیل ذکر مکران ذیل جغرافیای سند نزدیکی و همسایگی این دو سرزمین بوده، اما دیگر نویسندگان متون جغرافیایی به این مسئله اشاره نکرده و از این خردادبه تقلید کرده‌اند. با توجه به توضیحات ارائه شده، مشخص است که هر یک از این نویسندگان در آثار خود در یک جا از مکران به عنوان یک سرزمین مستقل از سند و در جایی دیگر از شهرهای آن با عنوان شهرهای حدود سند یاد کردند. درباره معرفی مکران در کنار سند، یا به عنوان بخشی از سند دلایل متعددی وجود دارد. برخی از دلایل را چنانکه کراچکوفسکی عنوان کرده، می‌توان عیب نوشته‌های جغرافیایی مسلمانان دانست. بدین ترتیب که علاقه به توصیف مفصل و کامل بیش از توضیح دقیق مناطق مد نظر آنان بوده و جغرافی‌نویسان روش انتقادی را به کار نگرفتند. علاوه بر این از نظر کراچکوفسکی وضع نوشته‌های جغرافی‌نویسان آن دوره نسبت به نوشته‌های سلف گاه چنان شبیه هم است که به تعبیر این روزگار می‌توان به آن عنوان سرقه ادبی داد (کراچکوفسکی، ۱۳۷۹: ۱۰). یکی از دلایل دیگر در ارتباط با اشکالات راه یافته در متون جغرافیایی قرون سوم تا هشتم هجری در توصیف مکران، این است که جغرافی‌نویسان به ناچار و به علت عدم دسترسی به منابع دیگر بر اساس گزارش فاتحان نظامی مکران به توصیف این سرزمین پرداختند. از آنجا که فاتحان نظامی مکران به خاطر بزرگ جلوه دادن فتح خودشان و عدم ماندگاری بیشتر در این سرزمین راجع به مشکلات و موانع این سرزمین اغراق‌گویی کردند،

این اغراق‌گویی از مشکلات جغرافیایی، اقتصادی و انسانی این سرزمین در متون جغرافیایی آن دوره نیز راه یافته است (صفرزائی و شه‌بخش، ۱۴۰۱: ۱۵۵).

۸. نتیجه

منابع و متون جغرافیایی بخش مهمی از میراث ارزشمند علوم اسلامی را تشکیل می‌دهد. این متون و منابع غنی علمی در معرفی ویژگی‌های سرزمین‌های اسلامی در طی قرون، مورد استفاده قرار گرفته و زمینه شناخت این بخش از عالم را برای علاقه‌مندان، حاکمان و محققان آن دوره فراهم می‌ساخت. علی‌رغم اهمیت این منابع، اشکالاتی در آنها راه یافته که کمتر مورد توجه محققان قرار گرفته است. مکران تاریخی یا بلوچستان فعلی از جمله مناطقی است که منابع جغرافیایی به آن پرداخته و یا اشاراتی به آن داشته‌اند. بررسی محتوای متون جغرافیایی نشان می‌دهد جغرافی‌نگارانی که در آثار خود به مکران پرداخته‌اند، در برخی از زمینه‌ها دچار اشتباهاتی درباره این سرزمین شده‌اند که این اشکالات در آثار سایر جغرافی‌نگاران راه یافته است. معرفی مکران به عنوان بخشی از سند از جمله اشکالات راه یافته در متون جغرافیایی است. این مسئله ریشه در مسائلی داشته است که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در جریان فتوح اسلامی، مکران به عنوان مسیر دسترسی به سند و بخش شمال غربی شبه قاره هند مورد توجه قرار گرفت و در عین حال بخش‌هایی از مکران فتح نشده باقی ماند، بنابراین در تقسیمات اولیه جغرافیایی در ذهن و قلم جغرافی‌نگاران این دو منطقه متفاوت جغرافیایی، یک منطقه شمرده شدند. اطلاعات بسیار محدود راجع به مکران و ذکر نام‌واژه شهرها و آبادی‌های مکران به صورت مغشوش و همچنین اشتباه در ذکر فاصله شهرهای مکران، از دیگر اشکالات عمده‌ای است که در متون جغرافیایی آن دوره درباره ایالت مکران راه یافته است. تقلیدی بودن و نداشتن نگاه انتقادی و ارزیابی نکردن نوشته‌های پیشین درباره مکران از جمله اشکالات دیگری است که دلایل آن را می‌توان در فاصله جغرافیایی مکران از پایتخت‌های اسلامی و خودمختاری این سرزمین طی قرون مختلف دانست.

۹. پیوست‌ها

پیوست شماره ۱، در این نقشه شهرهای مکران به عنوان شهرهای سند معرفی شده اند. منبع: صوره الارض ابن حوقل.

المحيط الشمال

پیوست شماره ۲، در نقشه کتاب معجم البلدان، مکران به عنوان سرزمینی مستقل از سند معرفی شده است. منبع: معجم البلدان.

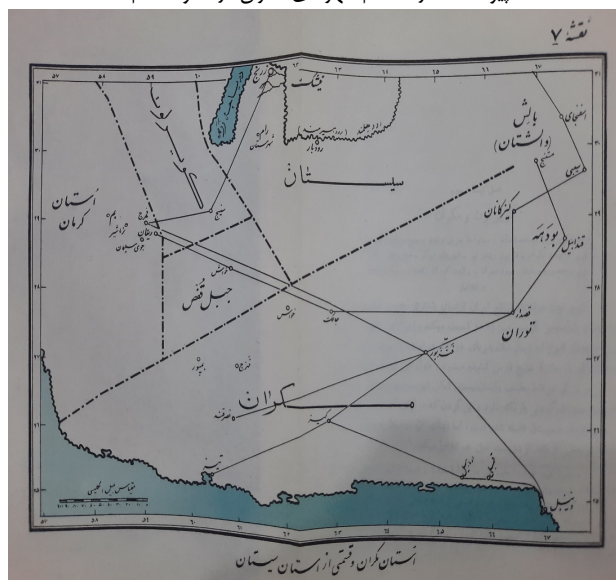
۱۲۵

§۲۷

- ۷- کیز، کوشک قند، نه^۱، سد^۲ درک^۳، اسکف- این همه شهرهای انداز حدود مکران و بیشترین پاندها کی اندرجهان بربند از این شهر کها خیزد و پادشاه مکران بشهر کیچ نشیند.^۴
- ۸- راسک- قصبه ناحیت جروج است. جایی آبادان و بسیار مردم، و بازر گانان بسیار.
- ۹- مُشکی- شهر کیست اندر یابان.
- ۱۰- پنج پور- مهمترین شهر یست اندر سند، ازین سوی رود مهران.
- ۱۱- بهلبره^۵- شهر یست از نواحی جروج، جایی کم نعمت.
- ۱۲- محالی؟- قذان^۶، کیچکانان، شوره- شهرها ناحیت طوران است و جایی بانعمت و چهاربای بسیار و اندروی مسلمانانند و گبرکان بسیار، و مستقر پادشاه طوران کیچکانان است.
- ۱۳- ابل- شهر یست ناحیت بدهه، آبادان و بانعمت سخت بسیار و اندروی مسلمانانند.
- ۱۴- قندایل^۸- شهر یست بزرگ، آبادان و بانعمت و اندر میان یابان نهاده و ازوی خرما بسیار خیزد.

۱- نه. ۲- بند. ۳- دزک. ۴- دراصل: نشینند. ۵- پنج پور. ۶- بهلبره. ۷- قندار. ۸- مینورسکی «Qandabil» خوانده است.

پیوست شماره ۳، نام شهرهای مکران در حدود العالم.

پیوست شماره ۴، نقشه لسترنج از مکران و قسمتی از سیستان. منبع: جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی.

منابع

- ابن حوقل، ابی القاسم (۱۹۲۲)، *صوره الارض*. بیروت: منشورات دار مکتبه الحیات.
- ابن خردادبه، ابی القاسم عبيدالله بن عبدالله (۱۸۸۹)، *المسالك و الممالك*. لیدن: مطبعه بریل.
- ابن رسته، ابی علی احمد بن عمر (۱۸۹۱)، *كتاب الاطلاق النفیسه*. لیدن: مطبعه بریل.
- ابن فقیه، ابوبکر احمد بن محمد، (۱۳۴۹)، *ترجمه مختصر البلدان*، ترجمه ج. مسعود، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابوالفداء، عمادالدین اسماعیل (۱۳۴۹)، *تقویم البلدان*. ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ادریسی، ابوعبدالله بن محمد بن عبدالله (۱۴۲۲)، *نزهه المشتاق فی اختراق الافاق*. القاهرة: مکتبه الثقافه الدینیة.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۴۰)، *مسالك و ممالك*. به کوشش ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بارتولد، ویلهلم (۱۳۷۷)، *جغرافیای تاریخی ایران*. ترجمه همایون صنعتی زاده، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی.
- تشنر، فرانتس و مقبول احمد (۱۳۷۵)، *تاریخچه جغرافیا در تمدن اسلامی*. ترجمه محمد حسین گنجی و عبدالحسین آذرنگ، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- حدود العالم من المشرق الی المغرب* (۱۳۴۰)، به کوشش دکتر منوچهر ستوده، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حُمیدی، سعد بن سعید (۱۳۹۹)، *بلوچستان از آغاز تا حمله مغولان*. ترجمه محمد یوسف ارباب، تهران: ریبندان.
- حموی رومی البغدادی، شهابالدین ابی عبدالله (۱۴۱۰)، *معجم البلدان*. تحقیق فرید عبدالعزیز الجندی، بیروت: دارالمکتبه العلمیه.
- خوارزمی، ابوجعفر محمد بن موسی (۱۳۴۵ق)، *كتاب صورہ الارض*. تصحیح هانس فون مژیک، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- رفیعی، حسن رضا (۱۳۸۶)، «نقش جغرافیدانان مسلمان ایرانی در توسعه علم جغرافیا»، پژوهشهای جغرافیایی. شماره ۵۹، صص ۹۵-۱۱۴.
- صفرزائی، عبدالله و عظیم شهبخش (۱۴۰۱)، «واکاوی انتقادی گزارشهای رسمی از اوضاع جغرافیایی، اقتصادی و فرهنگی مکران»، فصلنامه تاریخهای محلی ایران. سال ۱۱، شماره یکم، صص ۱۴۵-۱۵۶.
- طبری، ابی جعفر محمد بن جریر (۲۰۰۵)، *تاریخ الطبری تاریخ الامم و الملوك*. بیروت: منشورات محمد علی بیضون، دارالکتب العلمیه.
- فروزانی، ابوالقاسم (۱۳۹۱)، «جغرافیایی تاریخی مکران»، مجله پژوهشهای علوم تاریخی. دوره ۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۱، صص ۱۷۳-۱۸۹.
- قزوینی، زکریا بن محمد بن محمود (۱۳۶۶)، *آثار البلاد و اخبار العباد*. ترجمه عبدالرحمن شرفکندی (هژار)، تهران: موسسه علمی اندیشه جوان.
- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیانوویچ (۱۳۷۹)، *تاریخ نوشتههای جغرافیایی در جهان اسلام*. ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- لسترنج، گای (۱۳۷۷)، *جغرافیای تاریخی سرزمینهای خلافت شرقی*. ترجمه محمود عرفان، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مشیری، سید رحیم (۱۳۷۸)، *منابع و مأخذ جغرافیای ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- المقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد (۱۹۰۶)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*. لیدن: مطبعه بریل.

وثوقی محمدباقر و مهران رضایی (۱۳۹۹)، «ماچین و ختا در تصور جغرافیایی مسلمانان»، مجله پژوهش‌های علوم تاریخی. سال ۱۲، شماره ۲، صص ۱۹۵-۲۱۷.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب (۱۳۵۶)، *البلدان*. ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

- Abul-Fada, Emad al-Din Ismail (1960), Taghwim al-Boldan. Translated by Abdol-Mohammad Ayati, Tehran: Bonyad Farhang Iran. [in Persian].
- Barthold, Wilhelm (1998), Historical Geography of Iran. Translated by Homayoun Sanatizadeh, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Yazdi Endowment Foundation. [in Persian]
- Foruzani, Abolghasem (2012), "Historical Geography of Makran", Journal of Historical Sciences Research. Volume 4, Issue 1, Spring- Summer 2012, pp. 173-189. [in Persian]
- Hamwi Rumi al-Baghdadi, Shihab al-Din Abi Abdullah (1410), Mu'jam al-Buldan. Researched by Farid Abdul Aziz al-Jundi, Beirut: Dar al-Muktabah al-Ilmiyah. [In Arabic].
- Hodud Al-aalam men al-mashregh elal- maghreb (1966), edited by Dr. Manouchehr Sotoudeh, Tehran: Tehran University Press.[in Persian]
- Humidi, Saad bin Saeed (2019), Balochistan from the beginning to the Mongol invasion. Translated by Mohammad Yousef Arbab, Tehran: Rabidan. [in Persian]
- Ibn Faqih, Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad, (1960), Translation of Mkhtasar al-Boldan, translated by H. Masoud, Tehran: Bonyad Farhang Iran. [in Persian].
- Ibn Hawqal, Abul-Qasim (1922), Sourat Al-Ard. Beirut: Publications of Dar Maktaba al-Hayat. [In Arabic].
- Ibn Khuraddhaba, Abul-Qasim Ubaidullah ibn Abdullah (1889), Al-Masaliq and Al-Mamalik. Leiden: Braille Press. [In Arabic].
- Ibn Rustah, Abi Ali Ahmad ibn Omar (1891), Kitab al-'Alaaq al- Nafisah. Leiden: Braille Press. [In Arabic].
- Idrisi, Abu Abdollah bin Muhammad bin Abdullah (1422), Nozheh al-Mushtaq fi Ikhtaraq al-Afaq. Al-Cairo: Al-Thaqaf al-Diniyah School. [In Arabic].
- Istakhari, Abu Ishaq Ibrahim (1989), Al-Masalik and Al-Mamalek, translated by Iraj Afshar. Tehran: Book Translation and Publishing Company. [in Persian]
- Al-Khwarizmi, Abu Ja'far Muhammad ibn Musa (1345 AH), Sourat Al-Ard. Edited by Hans von Mejjic, Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [In Arabic].
- Krachkovsky, Ignatij Yulianovich (1990), History of Geographical Writings in the Islamic World. Translated by Abolghasem Payandeh, Tehran elmi va farhanghi. [in Persian].

- Lestrangle, Guy (1998), *Historical Geography of the Lands of the Eastern Caliphate*. Translated by Mahmoud Erfan, Tehran: elmi va farhanghi. [in Persian]
- Al-Maqdisi, Abu Abdollah Muhammad ibn Ahmad (1906), *Ahsan al-taghasim fi mairefat al-aghalim*. Leiden: Braille Press. [In Arabic].
- Moshiri, Seyed Rahim (1999), *Sources and References of Iranian Geography*. Tehran: Payam Noor University Press. [in Persian]
- Qazvini, Zakaria bin Muhammad bin Mahmoud (1987), *Athar al-Bilad and Akhbar al-Ibad*. Translated by Abdolrahman Sharafkandi (Hajjar), Tehran: Andisheeh Javan. [in Persian].
- Rafiei, Hassan Reza (2007), "The Role of Iranian Muslim Geographers in the Development of Geography", *Geographical Research*, No. 59, pp. 95-114. [in Persian]
- Safarzaei, Abdollah and Azim Shahbakhsh (1401), "A Critical Analysis of Official Reports on the Geographical, Economic, and Cultural Conditions of Makran," *Iranian Local History Quarterly*, Vol. 11, No. 1, pp. 145-156. [in Persian]
- Teshner, Franz and Maqbool Ahmad (1996) *History of Geography in Islamic Civilization*. Translated by Mohammad Hossein Ganji and Abdolhossein Azarang, Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation. [in Persian].
- Vosoughi Mohammad-Bagher and Mehran Rezaei (2019), "Machin and Khata in the Geographical Concept of Muslims", *Journal of Historical Sciences Research*. Year 12, No. 2, pp. 195-217. [in Persian].
- Yaqubi, Ahmad ibn Abi Yaqub (1977), *Al-Buldan*. Translated by Mohammad Ebrahim Ayati, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [in Persian].